

І.С. КОСЕНКО

Дендропарк "Софіївка" НАН України
Україна, 20300 м. Умань, вул. Київська, 12а

"СОФІЙКА" ЯК ПРООБРАЗ ФРАНЦУЗЬКИХ ПЕЙЗАЖНИХ ПАРКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

На підставі літературних та власних досліджень викладено історію появи пейзажного паркобудівництва у Франції і вставлено, що за взірць для "Софіївки" правили такі французькі парки, як Шантійї, Малий Тріанон, "Пустеля", Монсо, Марлі та ін.

У наших дослідженнях історії заснування "Софіївки" ми неодноразово підкреслювали, що ідея будівництва парку в стилі античної міфології належала майбутній дружині графа С.Щ. Потоцького — Софії. Про це свідчать її листи, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Києві. Так, в одному з листів вона пише Потоцькому: "Після обіду поїхали подивитися Аркадію. Важко собі уявити щось краще і романтичніше. Ти знаєш Аркадію, але бачив її 10 років тому. Уяви собі, як можуть вирости молоді дерева за 10 років і як багато тут зроблено для поліпшення цього місця... в Аркадію я закохана до божевілля; немає в світі жодного виду квітів і екзотичних рослин, які б тут не росли. Гуляючи садами Аркадії, я відчувала, що в розпалі літа переживаю знову весну, і кожне дерево ніби говорить:

"Мені тут хороше!" Аркадія дуже нагадує мені Крим; ти знаєш, що в тому краю при твоїх достатках можна б мати протягом двох років таку саму, а може й прекраснішу Аркадію, бо там не потрібно штучних насаджень? Правда, мій милий друже, що ми матимемо сільце у Криму?.." [2].

Посилаючись на цей лист, ми довгий час вважали, що прообразом "Софіївки" є парк "Аркадія" Гелени Радзивілл у Неборові. Проте наші літературні дослідження, зустрічі з фахівцями садово-паркового мистецтва, ретельне обстеження парку "Аркадія" в 2000 р. дають підстави стверджувати, що за зразок для "Софіївки" правили такі французькі парки, як Шантійї, Тріанон, "Пустеля", Монсо, Марлі та ін., становлення яких відбувалося протягом 1770—1785 років.

Ми спробували дослідити, як і коли виникли ці парки у Франції. Відомо, що Франція — батьківщина регулярного стилю паркобудівництва, головним ідеоло-

гом якого був Андре Ленотр, а визначальною законодавицею пейзажного стилю вважається Англія. Згадаємо відомих майстрів цього стилю: Вільяма Кента (1684–1748), Ланселота Брауна (1715–1783) та Генрі Рентона (1752–1818).

Поява пейзажних садів у Франції пов'язана переважно з перекладом у 1771 р. книги англійця Т. Уотлі "Мистецтво створювати сади нового стилю" та з опублікованою в 1774 р. книгою герцога д'Аркура "Зовнішні прикраси саду і парку" з характерним епіграфом: "Мистецтво полягає в тому, щоб заховати мистецтво" [1]. Пізніше з'явилися французькі методичні посібники з влаштування пейзажних парків.

Герцог д'Аркур був близьким до короля Франції Людовіка XVI і його дружини Марії-Антуанетти, яка відіграла важливу роль у розвитку пейзажного стилю паркобудівництва у Франції. Його було призначено опікуном старшого сина Людовіка XVI і Марії-Антуанетти і, безперечно, він мав вплив на формування їх уподобань.

Важливе значення для подальшого розвитку пейзажного паркобудівництва відіграла поема "Сади" Ж. Деліля, яка з'явилася у 1782 р. Її вихід був приурочений до святкування в Тріаноні на честь графа і графіні Северних (під цим псевдонімом мандрували по Європі спадкоємець російського престолу Павло Петрович і його дружина Марія). Поема Деліля була безпосереднім відгуком на загальне захоплення влаштуванням парків — королівських, князівських, поміщицьких. Навіть люди зі скромним достатком із захватом займалися прикрашанням і благоустроєм садів та садочків навколо своїх будинків.

Чимала заслуга в розвитку пейзажного садово-паркового мистецтва у

Франції належала й відомому французькому філософу і натхненнику політичної революції Ж.-Ж. Руссо, а окремі фахівці садово-паркового мистецтва, наприклад А. Регель [5], вважали, що ідея пейзажних парків взагалі зародилася вперше у Франції в роботах Ж.-Ж. Руссо, зокрема в його "Новій Елоїзі", що вийшла з друку в 1761 р. Однак Д.С. Ліхачов з цього приводу відмічає: "Не можна вважати, що і Ж.-Ж. Руссо був натхненником пейзажного стилю в садово-парковому мистецтві, як це звичайно представляється. Пейзажний стиль у парковому мистецтві з'явився значно раніше і багато в чому сам надихнув ідеї Ж.-Ж. Руссо... Ж.-Ж. Руссо зізнавався в "Сповіді", що у молоді роки він отримав свої ідеї про природу з Англії із публікацій у "Глядачі", які впливали на садівників — Ч. Бриджмана та його друзів [3].

Відкидаючи поширену думку щодо особливої ролі Ж.-Ж. Руссо в створенні пейзажного паркового типу, слід зазначити, що не лише його опис пейзажного парку в літературі, але і його ідеї в мистецтвознавстві з'явилися раніше, ніж вони були втілені на практиці. Час від часу в садово-парковому мистецтві виникали окремі елементи пейзажного парку, потім, незалежно від них, з'явилася ідейно-естетична концепція, окремі елементи пейзажного парку були поєднані в одне закінчене художнє ціле. Такий складний і довгий шлях появи й розвитку пейзажних парків.

Ми не будемо описувати всі названі вище французькі пейзажні парки, а наведемо характеристику лише окремих і, в першу чергу, пейзажного парку Малий Тріанон. Для цього скористаємося книгою австрійського письменника С. Цвейга "Марія-Антуанетта" [6], яка хоч і є художнім твором, але

ґрунтується на архівних документах: "... Тріанон — крихітний ляльковий світ; символічно, що з його вікон не видно ніякого життя, — ні людської оселі, ні Парижа, ні країни. За десять хвилин можна обійти всі його нечисленні сажені, а проте для Марії-Антуанетти цей крихітний світ живіший і важливіший, ніж ціла Франція й двадцять мільйонів підданих.

Тріанон нарешті дав роботу цій бездіяльній душі, став іграшкою, котрою вона бавилась повсякчас. Як замовляла наряд за нарядом у кравчині, нові прикраси — у двірського ювеліра, так і для оздоблення свого королівства Марія-Антуанетта все щось вигадує; тепер укупі з кравчиною, ювеліром, балетмейстером, учителем музики й танцмейстером її довге, страшенно довге дозвілля заповнюють архітектор, садівник, художник, декоратор — усі новітні міністри її крихітного королівства — й заразом найдужче випорожнюють державну скарбницю. Найбільшого клопоту завдає Марії-Антуанетті садок, адже зрозуміло, що він нічим не має скидатися на славнозвістний Версальський сад, а має бути найсучаснішим, наймоднішим, найвигадливішим і найкокетнішим з тих, що будь-коли існували в світі, достеменним садком рококо. Цим своїм прагненням Марія-Антуанетта свідомо чи несвідомо відбиває зміну вподобань усієї доби. Бо людності вже набрид садковий генерал Ленотр, який своїми вимірними лінійкою моріжками, мов бритвою підрізними живоплотами, обрахованими на креслярському столі візерунками хвальковито прагнув показати, що король-сонце Людовік зміг убгати в бажані форми не тільки державу, дворянство, цілий народ, а й створені Богом краєвиди. Вже надивилися на ту зелену

геометрію, втомилися від такого "розпінання природи", як і для всієї тогочасної культурної немочі, так і тут не причетний до "суспільства" Жан-Жак Руссо знайшов полегшувальне слово, вимагаючи в "Новій Елоїзі", "природного парку". Безперечно, Марія-Антуанетта не читала "Нової Елоїзи", Жан-Жака Руссо вона принаймні могла ще знати як автора невеличкої пасторалі "Сільський чаклун". Та його погляди тоді вже носилися у повітрі... Й певне, Марії-Антуанетті заманулося тепер "природного" садка, лагідних краєвидів, — та ще й найприроднішого з усіх новомодних природних садків. Отож вона скликала найкращих, найвитонченіших митців своєї доби, аби вони в щонайштучніший спосіб вимудрували їй найприродніший садок. Бо — така тогочасна мода! — в цьому "англо-китайському садку" хотіли показати не просто природу, а всю природу, в мікрокосмосі з двох квадратних кілометрів — увесь світ, малий, ніби іграшка. На цій латці землі мали зібрати все — французькі, індійські, африканські дерева, голландські тюльпани, південні магнолії, струмочки і ставки, гори й печери, романтичну руїну й сілянську хату, грецький храм та орієнтальні краєвиди, голландський вітряк — північ і південь, захід і схід, найприродніше і найдивовижніше, все штучне і водночас якомога правдивіше; спершу на цій п'яді землі архітектор навіть хотів спорудити вулкан, який вивергав би полум'я, й китайську пагоду, та, на щастя, кошторис видався завеликим. Сотні людей, яких підганяло нетерпіння королеви, розпочали роботу за планами будівничих і малярів, похапцем, немов чарами, створюючи зумисне невимушений, ніби цілком природний і якнаймальовничіший ландшафт. Миттю простелився поміж лук тихий і мрійний

жебонливий струмок, неодмінний складник будь-якої справдешньої пастушої ідилії; щоправда, воду для нього гнали за дві тисячі футів з Марлі, — і в довжелезних трубах разом із водою витікало й чимало грошви, та ось головне: його мила для ока течія мовби сама прорізала звивисте річище. З лагідним плюскотом струмок вливається у викопаний ставок із насипаним островом, вода прегарно спадає з уступа під граційним місточком, на плесі гордовито плавають білі, осяйні лебеді. Мов з анакреонтичних віршів, випинається скеля зі штучним мохом, уміло захованим гротом кохання й романтичним бельведером; і здогадатись не можна, що такий зворушливо простий ландшафт перед цим барвисто малювався на численних аркушах, все вкупі двадцять разів відтворювалось у гіпсових моделях, де ставок і струмок позначались уламками дзеркала, а луки й дерева, мов у різдвяній виставі, зім'ятим, пофарбованим мохом. Але й цього замало! У королеви щороку нова забаганка, дедалі вишуканіші й природніші додатки мають оздобити її королевство, вона й чекати не хоче, коли будуть сплачені старі рахунки, тепер є в неї власна забавка й вона прагне бавитися далі. Ніби знічев'я, а все ж наперед докладно обчислені її романтичними архітекторами, в садку, щоб він набув ще природнішого вигляду, там і тут зводяться різні коштовні будівлі. На пагорбі зіп'явся невеликий храм, присвячений тогочасній богині, храм кохання, в його відкритій античній ротонді видніється одна з кращих скульптур Бушардона — Амур, який з Гераклової дубини вирізає свого несхибного лука. А печера, грот кохання, так хитро вирубана в скелі, щоб хто не йшов, ніжні закохані вчасно його помітять і ніхто їх

не заскочить серед пестощів. Через гай протоптали звивисті стежки, на луках посадили небачені квіти, невдовзі крізь зелену запону засяяв невеликий сліпучо-білий восьмикутник — музичний павільйон, — й усе одне з одним, одне в одному поєднувалося із таким смаком, що в цій чарівності вже й справді не відчувалося ніякої штучності.

Але мода вимагає ще більшої правдивості. Щоб же зовсім оприроднити природу й найвишуканіше розцяцькувати лаштунки під життя, для створення цілковитої омани в цю найдорожчу пастораль усіх часів увели справдішніх статистів: селян і селянок, справжніх доярок і корів, телят, свиней, овець і кроликів, правдивого косаря, женця, чабана, мисливця, пралю й сировара, щоб ті косили й прали, доїли й угноювали, щоб жваво і невпинно крутились усі маріонетки. Знову, ще глибше залізли до скарбниці і за наказом Марії-Антуанетти для пустотливої дитини біля Тріанону витягли з коробки цілий ляльковий театр у натуральну величину — стайні, клуні й комори, голубники й курники — славнозвісний hameau¹. Архітектор Мік і художник Убер Робер намалювали, намалювали і збудували вісім точно відтворених звичайних селянських обійсть із солом'яними стріхами, з курниками й купами гною. А щоб, не доведи, Господи, всі ці нові, аж блискучі, цяцьки не видались неправдивими серед тієї задорого створеної природи, то їм навіть надали ознак нужди й занепаду, як у справжніх злиденних хиж. Молотком поробили в стінах шпари, романтично пообвалювали тиньк, де-не-де відірвали гонтину; Убер Робер намалював на дереві штучні тріщини, щоб усе виглядало трухлявим і

¹ Хутір.

давнім; до чорноти закоптили комини. Проте всередині більшість з цих, нібито підупалих хат, мали всі зручності — люстру і грубки, більярд і зручні канапи. Бо коли часом королева знудиться і їй заманеться пограти в Жан-Жака Руссо, скажімо, власноруч із придворними дамами сколотити масло, то ж їм при цьому ніяк не можна забруднити хоч пучку. Коли вона заходить у хлів до своїх корів Чорнявки й Білявки, то, певне, що невидима рука перед цим, мов паркет, начищає долівку, до полиску вичищає сніжно-білу й бурочервону шкіри, а пінисте молоко вона здоює не в грубу селянську дійницю, а в для цього й зроблену севрську порцелянову вазу, оздоблену її монограмою. Цей *hameau*, що став нині милою пусткою для легкодумної Марії-Антуанетти був театром просто неба, легкою і принадною сільською комедією...

Остаточний рахунок за Тріанон підвели аж 31 серпня 1791 року, він становив 1649529 ліврів, хоча насправді вкупі з іншими прихованими видатками сягав понад два мільйони, — звичайно, це крапля в бочці Данаїд королівської безгосподарності, та все ж надмірні витрати з огляду на "зруйновані" фінанси й злидні всього народу. Перед революційним трибуналом "удова Капет" мусила визнати: "Малий Тріанон, мабуть, справді обійшовся у величезні суми, та ще й, може, більші, ніж я хотіла. Мало-помалу втяглись у видатки..."

Заслуговує на увагу захоплення садами Версаля і Тріанона відомого російського історика Н.М. Карамзіна, який у своїх "Письмах русского путешественника" писав (цит. за Д. Ліхачовим, "Поэзия садов", с. 213): "Сад Тріанона є досконалістю садів Англійських; ніде немає холодної симетрії; кругом приємне безладдя, простота і красота сіль-

ські. Кругом вільно граються води, а квітучі береги чекають, здається, пастушки. Чарівний острівок з'являється зору: там в дикій гуштині ліску здійснюється храм любові; тут майстерний різець Бушардів зобразив Амура з усією його люб'язністю. Ніжний бог ласкавим поглядом своїм вітає тих, хто ввійшов; в рисах обличчя його не видно небезпечної хитрості, підступного лукавства. Художник представив любов невинну та щасливу. Йду далі; бачу невеликі пагорби, оброблені поля, луки, стада, хатинки, дикий грот. Після чудових, стомлюючих предметів Мистецтва знаходжу Природу; знову знаходжу самого себе, своє серце та уяву; дихаю легко, вільно; насолоджуюсь тихим вечором; радію сонцю, що заходить... Мені хотілося б зупинити, затримати його на блакитному небі, щоб більше бути в чудовому Тріаноні. Ніч настає... Пробачте, місця люб'язні! Повертаюся до Парижа, кидаюсь на постіль і промовляю сам собі: "Я не бачив нічого чудеснішого, аніж Версальський палац з парком і миліше Тріанона з його сільськими красотами!" [3].

На окрему увагу заслуговує парк "Пустелі", створений за 15 років (1774—1789), інформацію про який нам люб'язно надав Н. Пюрецький з арборетуму "Болестрашіце" (Польща), котрий понад 10 років працював там садівником. Парк "Пустелі" розташований біля Версаля, в долині, оточеній лісом Марлі. Поєднання архітектурних стилів та різних рослин створило райський куточок на землі. Розташовані у ландшафтному парку 17 оздоблених архітектурних споруд породжують думку про світові відкриття, відновлення інтересу до Античності, етики Жан-Жака Руссо, ідей фізіократів, які обстоювали повернення до сільської економіки та Енциклопедистів.

Дослідження віддалених земель, розповіді мандрівників, відкриття інших цивілізацій з їх власними формами уряду та соціальними структурами мали величезний вплив на світогляд наприкінці XVIII ст. Наприклад, Китайський палац з його надбудовами та садом, був першою спробою відобразити китайську реальність. Винний камінь асоціювався з "Сіамом", який також пов'язувався з екзотичними землями. У "Пустелі" крижаний будинок у формі піраміди та обеліск нагадують єгипетську культуру; храм, збудований на честь бога Пана, — стоїчну філософію та стиль Греції, обітницький вівтар, гробницю; зруйнована колона — старовинний Рим. Ця колона, привезена з Тоскани, була побудована у формі руїни і слугувала будинком для творця "Пустелі" — монсеньйора де Монвіля, який уявляв, що ця фантастична споруда — палац. Ця незвичайна архітектурна споруда, створена Леду або Буле, є, можливо, найхарактернішою рисою "Пустелі". Її діаметр у 50 футів дає уяву про її вагу — 400 футів, яку вона могла б мати, якби була завершена. Але такого наміру у Монвіля не було. Від самого початку руїна була задумана як головний елемент чудової будівлі — останнього свідчення забутої цивілізації. Трищини у верхній частині колони слугують для освітлення. Різноманітні отвори (французька площа, вікна, що нагадують очі бика) розташовані у жолобах, які тягнуться вздовж усієї колони. Розміщені на четвертому поверсі апартamenti, до яких можна дістатися крученими сходами, освітлюються крізь скляну стелю. Монвілю подобалось розвішувати рідкісні рослини вздовж поручнів, акцентуючи увагу на зруйнованій колоні і за допомогою рослинності. Він також розвинув ідею Ж.-Ж. Руссо про перевагу природи над досягненнями

людини. Нові відкриття та рідкісні рослини були представлені в саду. Монвіль був охочим читачем Енциклопедій і сумлінно класифікував свої рослинні диковинки за зразком Турнефора або Ліне. Він також звертався до ідей фізіократів. У нього була тваринницька ферма у ландшафтному парку, побудована на зразок села Марії-Антуанетти в Тріаноні, де він також експериментував з рослинами. Картини Х'юберта Роберта надихали на створення садових композицій. Принцип створення відомих парків XVIII ст. — таких, як Багатель, Монсо, Ле Рейсі та Ерменонвіль походить з цієї самої ідеї що і "Пустелі", але проявляється у більш завершеній та досконалій манері.

З моменту створення оригінальність "Пустелі" зачарувала велику кількість відвідувачів. Вони приїздили з усього світу, і Монвілю подобалось зустрічати їх і показувати своє творіння. Секретні мемуари Башомона розповідають про візити Марії-Антуанетти та її двору. Не виключено, що його відвідувала і Софія Вітт. Ось кілька фактів з її біографії: у 1781 р. молоді вирушили в подорож по Європі. Найперше вони відвідали Варшаву, де Софія гостювала у короля. На початку березня Софія була представлена Станіславу Августу. Цей візит відкрив їй шлях до вершин суспільної ієрархії, і з тієї хвилини майор Юзеф Вітт став просто чоловіком славної Софії. Майже два місяці розважалась Софія у Варшаві. Там, де вона з'являлась, всі божеволіли від захвату. Далі шлях подружжя Вітт пролягав через Берлін, де Софія познайомилася з королем Пруссії Фрідріхом II; потім у курортному місті Спа вона проводила час з австрійським імператором Йосифом II, якого так зачарувала, що він в одному з листів до сестри, французької королеви Марії-Антуанетти, рекомендував прийняти Софію [7]. Вона скористалася цією

рекомендацією і була прийнята королевою в 1781 р. у Версалі і Малому Тріаноні. На той час тут уже був побудований театр, влаштовані річка, озеро з островом, поляни, Бельведер, встановлювалася скеля. Отже, Софія бачила це будівництво, відвідала інші тодішні пейзажні парки Франції і, можливо, вже тоді в неї зародилася думка побудувати власний парк, який би не поступався французьким паркам красою, вишуканістю та семантикою.

Влітку 1786 р., коли Юзеф Вітт став комендантом Кам'янець-Подільської фортеці в чині генерал-майора, Софія починає активно клопотатись про придбання у власність трьох сіл — Зубровка, Цибульовки і Залуче з прекрасним лісом, де, можливо, вона мріяла створити пейзажний парк.

Враховуючи все вищевикладене, можна дійти висновку, що саме Софія Потоцька була головним ідеологом створення основних композицій парку "Софіївка", оскільки вона мала можливість ознайомитися із зразками садово-паркового мистецтва Франції другої половини XVIII століття. На нашу думку, Л. Метцель як талановитий інженер перетворив у конкретні паркові композиції задуми Софії, яка мріяла про цей парк, мабуть, ще з першого знайомства з французькими парками. На користь того, що Л. Метцель був геніальним виконавцем ідей Софії свідчить і той факт, що, власне, за її завданням він їздив у Білу Церкву для ознайомлення з "Олександрією" [2], де він нічого корисного для "Софіївки" не знайшов, про що писав у своєму звіті Софії.

1. Деліль Жак. Сады. — Л., 1987.

2. Косенко І.С., Храбан Г.Ю., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологічний парк "Софіївка". — К.: Наук. думка, 1996. — 185 с.

3. Лихачев Д.С. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст. — М.: Согласие, 1998. — 356 с.

4. Рандхава М. Сады через века / Пер. с англ. — М.: Знание, 1981. — 320 с.

5. Регель А. Изящное садоводство и художественные сады. — СПб, 1986.

6. Цвейг С. Марія-Антуанетта; Магеланн / Пер. з нім. — К.: Дніпро, 1991. — 356 с.

7. Lojek J. Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o zyciu Zofii Wittowej-Potockiej (1760–1822). — Pał: Warszawa, 1982 (1970).

"СОФИЕВКА" КАК ПРООБРАЗ ФРАНЦУЗСКИХ ПЕЙЗАЖНЫХ ПАРКОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII СТОЛЕТИЯ

I.C. Косенко

Дендрологический парк "Софиевка"
НАН Украины, Украина, г. Умань

На основании литературных и собственных исследований изложена история появления пейзажного паркостроения во Франции, а также установлено, что образцом для "Софиевки" послужили такие французские парки, как Шантильи, Малый Трианон, "Пустыня", Монсо, Марли и др.

SOFIYIVKA AS A PROTOTYPE OF FRENCH LANDSCAPE PARKS OF XVIII CENTURE

I.S. Kosenko

Dendrological park *Sofiyivka* of NAS of Ukraine,
Ukraine, Uman

On the basis of literary studies and own researches we determined that the model for *Sofiyivka* server such French parks as Shantyli, Small Trianon, Dezert de Retz, Monso, Marli and others.